

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 332.122

КЛАСТЕРИЗАЦІЯ ЕКОНОМІК КРАЇН СВІТУ Й УКРАЇНИ: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ

ЗАГОРСЬКИЙ Володимир Степанович

доктор економічних наук, професор, член-кор. НАН України

КИЗИМ Микола Олександрович

доктор економічних наук, професор

ХАУСТОВА Вікторія Євгенівна

кандидат економічних наук, доцент

Кластерний підхід до організації регіональної економіки, після його теоретичного осмислення М. Портером і М. Енрайттом [1–3], у багатьох країнах світу став частиною державної політики з підвищення конкурентоспроможності держави через кластерний розвиток регіонів.

Кластерна політика в індустріально розвинених країнах особливо активно почала розгортатися в останні 20 – 25 років у зв'язку з обмеженням потенціалу конкурентоспроможності великих інтегрованих компаній на динамічних глобальних ринках. Це стимулювало мобілізацію нових ресурсів – малих і середніх підприємств, територій – для забезпечення національної конкурентоспроможності.

Кластери, на думку науковців і фахівців, є одним з інструментів забезпечення конкурентоспроможності країн у світовому господарстві, що підтверджують і Дані Європейської комісії. Так, 24% обстежених кластерів було віднесено до світових лідерів, 37% – до національних лідерів і ще 24% – до економічних суб'єктів із сильною конкурентоспроможністю. Тільки 3% кластерів було охарактеризовано як економічні суб'єкти із слабкою конкурентоспроможністю.

На цей час існує інформація про 833 кластери різних типів у 25 розвинених країнах світу та 24 країнах, що розвиваються.

Більшість науковців і фахівців виділяють 4 типи кластерів за географічними характеристиками [1–6]:

1. Національні кластери – позапросторові групи суміжних конкурентноздатних галузей.
2. Регіональні кластери, розташовані в межах регіону.
3. Трансграничні кластери, що розвиваються в регіонах двох і більше країн.
4. Локальні кластери, розташовані в одному місті.

У цей час за кордоном існує порівняно небагато досліджень щодо оцінювання рівня поширеності кластерів різного типу в країнах світу та визначення їхньої ролі в національних економіках. Крім того, наявні результати досліджень цієї проблеми базуються на різних теоретичних підходах, методах і критеріях ідентифікації кластерів, що часто не дозволяє зіставити їх між собою.

Однак наявні дані говорять про те, що кластери присутні як у великомасштабних, так і малих (за територією, чисельністю населення й величиною ВВП) економіках. Водночас у великих і середніх економіках кластери не є основним чинником забезпечення їхнього зростання, а в малих – кластери переважно визначають розвиток національних економік. Так, наприклад, у Фінляндії лісовий, інформаційний і телекомунікаційний кластери забезпечують основний обсяг експорту й формують значну частину ВВП країни.

У той же час великі (США) і середні (Великобританія, Франція) економіки країн світу, що містять значно більшу кількість кластерів у своїх регіонах (відповідно 380, 154 й 144) не мають такого значного впливу кластерів на зростання національних економік.

Як було зазначено вище, кластери функціонують як в економіках розвинених країн світу, так і тих країн, що розвиваються. Наприклад, в Індії діє понад 2000 кластерів, з яких 388 – промислових і 1657 – тих, що об'єднують ремісничі підприємства.

Кластери варіюються щодо розмірів, які визначає кількість фірм, що належать до їх складу, та робочих місць, що створені в кластері. У європейських країнах в більшості кластерів працюють не більше 200 фірм, причому 35% всіх кластерів містять від 50 до 100 фірм.

Деякі кластери складаються в основному з дрібних і середніх фірм. Інші кластери містять як великі, так і малі фірми. Відповідно до дослідження Європейської комісії, у 56% кластерів домінують дрібні й середні фірми, 36% кластерів мають змішаний склад і тільки в 9% кластерах домінують великі фірми.

Кластери виникають як у галузях, що характеризуються високими й інноваційними технологіями, так і в традиційних галузях; як у виробництві, так й у сфері індустрії надання послуг. У Європі 30% регіональних кластерів належать до високотехнологічних та інноваційних, а 70% – кластери традиційних галузей. Високотехнологічні інноваційні кластери в основному молоді (не більше 20 років). Традиційні кластери мають вік до 100 років.

Наприклад, у Данії виявлено 13 регіональних і 16 національних кластерів. Регіональні кластери об'єднуються як на основі традиційних галузей промисловості (виробництво тканин, одягу, меблів), так і навколо нових технологій (мобільний і супутниковий зв'язок).

У Європі регіональні кластери за рівнем інноваційної діяльності поділяються на такі: генератори технологій – 23,6%; інкрементальні новатори – 29,4%; що освоюють і пристосовують технології – 17,6%; користувачі технологій – 29,4%.

За формами управління фінансовими операціями між фірмами, що створюють кластер, європейські кластери поділяються в такий спосіб: ринкові – 18,2%; тимчасові коаліції – 27,2%; довгострокові відносини – 39,4%; ієрархія – 9,1%; сімейні – 6,1%.

Науковці та фахівці, враховуючи особливості розвитку держав світу, виділяють шість найбільш характерних моделей побудови кластерних структур за такими ключовими характеристиками: ступінь ринкових взаємозв'язків і конкуренції; присутність прямих іноземних інвестицій; наявність інновацій; інтернаціоналізація бізнесу та інновацій; ступінь розвитку малого бізнесу; наявність фірм-лідерів.

Згідно з цими характеристиками, моделі промислових кластерів мають такі особливості:

- італійська модель кластера складається з великої кількості невеликих фірм, які об'єднуються з метою підвищення своєї конкурентоспроможності;
- японська модель кластерів відрізняється тим, що її ядром є крупні компанії – фірми-лідери, які мають великі масштаби виробництва та інтегрують значну кількість постачальників на різних стадіях технологічного ланцюжка;
- характерною ознакою північноамериканської моделі є виражена конкуренція між фірмами, високий рівень ринкових відносин;
- фінська модель відрізняється тим, що кластери мають високий рівень інтернаціоналізації бізнесу та інновацій;
- в індійсько-китайських моделях кластера провідну роль відіграють прямі іноземні інвестиції, які забезпечують підґрунтя для впровадження сучасних технологій і виходу продукції на світовий ринок.

У кластерних моделях пострадянських держав ядром кластера є велике підприємство (фірма-лідер), ринкові відносини й конкуренція зведені до мінімуму, інтернаціоналізація інновацій не розвинена, недостатньо розвинений і малий бізнес.

Дослідження виділяють зміну поколінь державної кластерної політики. Кластерна політика першого покоління являє собою комплекс заходів, які здійснює держава задля ідентифікації кластера, створення державних органів підтримки кластера й здійснення загальної політики стимулювання розвитку всіх кластерів у країні. Кластерна політика другого покоління вже базується на використанні інформації про наявні в країні кластери. Вона ґрунтується на індивідуальному підході до вирішення проблем розвитку кожного кластера.

У більшості країн світу нині здійснюється кластерна політика першого покоління. Державна кластерна політика другого покоління проводиться з 2002 р. у Фінляндії, Австрії, Швеції, Нідерландах.

М. Енрайт виділяє 4 різних типи кластерної політики [2, 3]:

1. Каталітична кластерна політика, коли уряд зводить зацікавлені сторони між собою, але надає обмежену фінансову підтримку проекту.
2. Підтримуюча кластерна політика, коли каталітична функція держави доповнюється її інвестиціями в інфраструктуру регіонів, освіту, тренінг і маркетинг для стимулювання розвитку кластерів.
3. Директивна кластерна політика, коли державна функція підтримки доповнюється проведенням спеціальних програм, націлених на трансформацію спеціалізації регіонів через розвиток кластерів.
4. Інтервенціоністська кластерна політика, коли уряд, поряд з виконанням своєї директивної функції, переймає у приватного сектора відповідальність за прийняття рішень про подальший розвиток кластерів.

Уряді країн світу (США, Канаді, Німеччині, Великобританії) механізмом реалізації кластерної політики в регіональному розвитку є цільові й регіональні програми, спрямовані на подолання депресивності розвитку територій або впровадження інноваційних наукомістких технологій. В інших країнах кластерний підхід до розвитку національних економік знайшов відбиття в спеціальних ініціативах і програмах. Так, організація «Центральна Європейська Ініціатива», що поєднує 17 держав, розробила принципи кластеризації для чотирьох країн Вишеградської групи.

У Словенії розроблено Програму національного розвитку кластерів, що включає в себе три етапи: ідентифікацію потенційних кластерів, розвиток кластерної політики й реалізацію програми.

У Болгарії в рамках реформування економіки було розроблено Болгарську ініціативу конкурентоспроможності, що заснована на кластерній моделі, а потім затверджено Національну інноваційну стратегію розвитку економіки, що базується на активізації діяльності інноваційних кластерів.

У Казахстані, прагнучи диверсифікувати національну економіку, затвердили Стратегію індустріально-інноваційного розвитку. В її основу покладено формування національних кластерів у секторах нафтової, газової, харчової й текстильної промисловості, будівельних матеріалів і туризму, інжинірингу, транспортно-логістичних послуг.

Аналізуючи вітчизняний досвід застосування кластерного підходу, необхідно відзначити, що, починаючи з 2003 року, Кабінетом Міністрів України прийнято ряд нормативно-правових актів, у яких іде мова про доцільність кластеризації економіки країни та її регіонів.

Так, Постановою Кабінету Міністрів України «Про схвалення Державної програми розвитку промисловості на 2003 – 2011 роки» (№1174 від 28.07.2003 р.) [7] передбачено розробку й впровадження моделі кластерної організації промисловості в межах територіального устрою.

У Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (№1001 від 21.07.2006 р.) [8] зроблено акцент на створенні науково-виробничих кластерів.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної цільової економічної програми створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009 – 2013 роки» (№447 від 14.05.2008 р.) [9] передбачено створення за участю місцевих органів виконавчої влади інноваційно-технологічних кластерів.

У наведених вище нормативно-правових документах Кабінету Міністрів України акцентовано потребу створення кластерів різного типу, але жодних конкретних заходів, щодо вирішення поставленого завдання не передбачено.

Спеціальним нормативним документом, у якому декларовано створення кластерів як мету розвитку економіки України, є проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції кластеризації економіки України» (лист було надіслано до Президії НАН України вх. №143 від 05.02.09 р.) [10]. У цьому документі визначено потребу кластеризації економіки України і, в першу чергу, створення кластерів в наукоємних і високотехнологічних галузях, але цим документом не визначено критерії ідентифікації кластерів, принципи їх створення, пріоритетні сфери застосування цього підходу до розвитку територій.

У зв'язку з відсутністю в Україні будь-якого офіційного нормативно-правового документа або затверженої програми впровадження кластерного підходу до регіонального розвитку, цей процес в країні набув безсистемного характеру. В окремих регіонах країни мають місце спроби самостійно ідентифікувати і структурувати кластери. Але робиться це все без урахування пріоритетів соціально-економічного та інноваційного розвитку як окремих регіонів, так і країни в цілому.

Розглянемо приклади таких кластерів.

Перші шість кластерів в Україні було ідентифіковано й сформовано в 1998 – 2000 рр. за сприяння Асоціації «Поділля Перший» у рамках міжнародної програми економічного відродження Подільського регіону з відповідною фінансовою підтримкою Агентства міжнародного розвитку США. У цей період у регіоні було створено швейний, будівельний, харчовий, туристичний, продовольчий кластери й кластер сільського туризму.

Центрами об'єднання підприємницьких структур у кластери стали три різні за розмірами й географічним розташуванням територіальні одиниці – м. Хмельницький (обласний центр), м. Кам'янець-Подільський (центр району), с. Гриців Шепетівського району (сільський центр).

Потенційні можливості Подільського регіону України, що має величезні культурно-історичні традиції, унікальні природні ресурси й вигідне географічне розташування, сприяли ідентифікації та функціонуванню туристичного кластера в м. Кам'янець-Подільському, а також розвитку кластера сільського туризму в с. Гриців Шепетівського району, які стали відомими не тільки в Україні, але й далеко за її межами.

Однак є ряд прикладів і невдалого створення й функціонування кластерних структур. Незважаючи на значні зусилля, так і не було створено молочний кластер у м. Хмельницькому. Харчовий кластер у м. Кам'янець-Подільському

й продовольчий кластер у м. Хмельницькому, успішно почавши свою діяльність у 1999 – 2000 рр., не змогли витримати конкуренції на ринках виробництва продовольчих товарів і, втративши деяких своїх учасників (через банкрутство окремих підприємств), зіштовхнулися із серйозними проблемами у функціонуванні.

В Івано-Франківській області ідентифіковано й створено кластери художніх промислів, які почали функціонувати з 2000 р. Ініціатива з їх формування виходила від учених Прикарпатського національного університету, які об'єднали на добровільних засадах десятки майстрів художніх промислів, окремих виробників, підприємців, посадовців, представників науки й державних установ.

У Рівненській області було ідентифіковано й створено деревообробний кластер за ініціативою Торгово-промислової палати за активної підтримки ділових кіл регіону й фінансової підтримки фонду «Євразія». Об'єднання в кластер понад 30 приватних лісопилних і деревообробних підприємств, проектних і дослідницьких інститутів, дизайнерських центрів дозволило досягти більш ефективного використання місцевих лісових ресурсів, перейти від виготовлення простої і примітивної продукції (пиломатеріалів, піддонів) до складнішої, з більшою часткою доданої вартості, а саме меблів для будинків й офісів, сувенірів й інших виробів.

У Запорізькій області створюється інноваційний виробничий кластер у сфері сільськогосподарського машинобудування. Засновниками виробничого кластера є Дніпровський регіональний центр інноваційного розвитку, Придніпровський науковий центр НАН України та МОН України, Таврійський державний агротехнічний університет, Громадська організація «Технологічний парк «Машинобудівні технології», Громадська організація «Інноваційно-технологічний кластер «АгроБУМ».

Кластер сільгоспмашинобудування створюється задля сприяння інноваційному розвитку й підвищення конкурентоспроможності продукції суб'єктів сільськогосподарського машинобудування, формування ефективної системи взаємодії між підприємствами-учасниками кластера та споживачами продукції, координації технологічної і ринкової політики та забезпечення в рамках кластера розвитку сільськогосподарського машинобудування України на базі кращих інноваційних технологій.

З метою реалізації законодавчо визначених пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, а також з урахуванням наявного потенціалу та регіональних ініціатив Державне агентство України з інвестицій та інновацій працює над створенням десяти національних інноваційних кластерів, а саме: м. Київ та Київська область – «Нові продукти харчування», «Інноваційна культура суспільства», «Енергетика сталого розвитку», «Технології інформаційного суспільства»; м. Львів – «Біотехнології»; м. Харків – «Нові матеріали»; м. Донецьк – «Нові технології природокористування»; м. Дніпропетровськ та Дніпропетровська область – «Ракетобудування», «Металургійне машинобудування», «Приладобудування»; м. Запоріжжя – «Нові машини», «Нові силові установки та рушії»; м. Одеса – «Транзитний потенціал Украї-

ни»; м. Кривий Ріг – «Гірниче машинобудування»; м. Мелітополь – «Сільськогосподарське машинобудування».

Певний досвід у створенні кластерних структур накопичено в Автономній Республіці Крим. У цьому регіоні найбільш ефективно поєднуються в кластери підприємства малого й середнього бізнесу за підтримки громадської асоціації «Аура». За допомогою цієї організації було сформовано сім кластерів. До формування туристично-рекреаційних кластерів «Херсонес» і «Байдара-тур» залучилися підприємства харчової й місцевої промисловості, медичні установи, навчальні заклади, торгово-промислова палата, транспортні компанії, підприємства комунальної сфери, готельного господарства та інші. У 2005 р. за умов їхньої підтримки було створено в м. Севастополі екологічні кластери: «Водні ресурси» й «Вторма-кластер» (з переробки твердих побутових відходів), інноваційні – «Інтелект-ресурс» й «Екоенерго».

Таким чином, аналіз світового та вітчизняного досвіду застосування кластерного підходу дозволив зробити такі висновки:

1. Дослідження зарубіжних вчених не довели тезу, що кластери є основою економічного розвитку в більшості провідних країн світу. Про суттєву кластеризацію економіки можна говорити тільки для малих країн (за масштабами території, чисельності населення та величини ВВП), таких як: Фінляндія, Данія, Нідерланди, Австрія та інші. У великих і середніх країнах світу (США, Китай, Франція, Німеччина та інші) суцільна кластеризація економік не можлива через їхню ширшу галузеву спеціалізацію, яка покликана забезпечити самодостатність та національну безпеку цих держав.
2. За кордоном кластери не виступають як юридичні утворення, а є структурами, що самоорганізуються і саморозвиваються. Спеціальне законодавство щодо їх функціонування й розвитку відсутнє.
3. Розвиток кластерів у зарубіжних країнах є довгим еволюційним процесом, який охоплює десятки роки.
4. В економіках країн світу функціонують кластери різного типу як за розмірами, так і за напрямками діяльності.
5. Кластери створюються як у традиційних, так і в інноваційних високотехнологічних галузях економіки. При цьому кількість перших більш ніж у 2 рази перевищує кількість других.
6. Управління фінансовими операціями між фірмами, які входять до складу кластера, у переважно здійснюється в рамках тимчасових коаліцій та довгострокових відносин.
7. Механізмом реалізації державної політики підтримки створення та розвитку кластерних структур у країнах світу є чинні цільові програми виведення депресивних територій з цього стану або впровадження інноваційних наукоємких технологій. В окремих країнах світу втілюють і спеціальні програми створення й розвитку кластерних структур для ефективнішого використання ресурсів регіону.
8. Аналіз зарубіжної практики показав відсутність цільових інструментів податкового стимулювання розвитку кластерів. Разом з тим, податкова підтримка здійснюється опосередковано через широку систему пільг інноваційної спрямованості та підтримки розвитку депресивних територій.
9. Підтримку та розвиток кластерів у регіонах України слід розглядати не як самостійну концепцію регіонального розвитку, а як один з механізмів реалізації регіональної соціально-економічної політики.
10. Формування та розвиток кластерів у регіонах України повинні здійснюватись в рамках пріоритетних узгоджених напрямів соціально-економічного та науково-технічного розвитку, у першу чергу в високотехнологічних та наукоємних галузях.
11. На цей час спеціальних механізмів державної підтримки розвитку кластерів в чинному законодавстві не передбачено, тому в Україні кластери необхідно розбудовувати та розвивати на основі промислових зон, технологічних парків, територій пріоритетного розвитку з використанням економічних методів стимулювання (пільгового кредитування та оподаткування).
12. Регіональним органам влади з залученням установ НАН України в першочерговому порядку необхідно ідентифікувати наявні кластери в економіках регіонів України, а також визначити кластери, які потенційно можливо створити в майбутньому.
13. На основі проведеної ідентифікації кластерів необхідно розробити й затвердити державну та регіональні програми кластеризації економік регіонів, перед усім депресивних територій та тих, які мають високий науково-технічний та інноваційний потенціал в пріоритетних напрямках розвитку.

Література

1. Porter M. E. Clusters and new economics of competition / M. E. Porter // Harvard Business Rev. – 1998. – Nov. – Dec. – P. 77–90.
2. Enright M. The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in the region? Changing Scales for regional Identity / Ed. by E. Dirven, J. Grocnewegen / van Hoof. – Utrecht, 1993. – P. 87–102.
3. Enright M. J. Why Clusters are the Way to Win the Game? // World Link. – № 5, July – August. – 1992. – P. 24–25.
4. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С. Ф. Пятинкин, Т. П. Быкова. – Минск: Тесей, 2008. – 72 с.
5. Горшенева О. В. Кластеры: сущность, виды, принципы организации и создания в регионах / О. В. Горшенева // Экон. вестник Ростов. гос. ун-та. – 2006. – № 4. – Ч. 2. – С. 17–23.
6. Тищенко О. М. Кластери як вектор розвитку економіки: організація, сутність і концепція // Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 21. – С. 74–81.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Державної програми розвитку промисловості на 2003–2011 роки» (№1174 від 28.07.2003 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Zakon.rada.gov.ua>
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (№1001 від 21.07.2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Zakon.rada.gov.ua>

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної цільової економічної програми» створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки» (№447 від 14.05.2008 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

10. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції кластеризації економіки України» (лист було надіслано до Президії НАН України вх. №143 від 05.02.09 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>